

Opponensi vélemény

Hajdu Péter *Tudás és elbeszélés. A Mikszáth-kispróza rejtelvei* című
doktori értekezéséről

Mikszáth recepciójának alakulása jól példázza a jelentős írók kanonizálásának paradoxonát, amely az írói teljesítmény kimeríthetetlensége és a kritikai diskurzusok zártsága között feszül. Egy-egy jelentős kanonizációs hullám szinte kikényszeríti, hogy az aktuálisan figyelmen kívül hagyott minőségekből kiinduló új hullám induljon el. Mikszáth jelentőségét mutatja, hogy életművének kanonizációja annak lezárulta után száz évvel egyre sűrűbb hullámokat vet. Az egyik ilyen új kanonizációs hullámot az a felismerés indította el, hogy tudás és elbeszélés viszonya lényegi komponense a Mikszáth-prózáknak.

1. A tudás fogalmáról

Ha az irodalommal kapcsolatban szóba kerül a tudás fogalma, két, egymással összefüggő szempont kínálkozik kiindulásul.

Az európai gondolkodói hagyomány számára meghatározó, hogy Arisztotelész világosan megkülönböztette egymástól a bizonyítható, tudományos tudást a helyes cselekvés képességként értett tudástól (theória – phronészisz); utóbbi minden olyan jelenségre irányul, amely „másképp is lehet, mint ahogy van”, s ennyiben nemcsak az etika sajátja, hanem a költészeté is, amelynek tárgya nem a valóságos, hanem a lehetséges. A Descartes nevével fémjelezhető modern európai gondolkodás számára azonban csak a bizonyítható tudás minősül valódi tudásnak – Descartes maga arra törekedett, hogy az erkölcsi tudást a theória általános és feltétlen érvényességével ruházza fel, megszabadítva kontingenciájától, különösen ami a szokásokra jellemző, korok és kultúrák szerinti esetlegességeket illeti.

A literatura ókori eredetű fogalmának ebben az új közegben fel kellett bomlania. Azok a diszciplínák, amelyek az arisztotelészi theória örököseinek számítottak, tudományként önállósították magukat, a tudásnak az a tartománya pedig, amely nem tartozott ebbe a kategóriába, megmaradt az irodalom keretei között, s lassanként elveszítette jogosultságát arra, hogy tudásnak minősüljön; a tudományos tudás adekváción alapuló igazságfogalmának tükrében az irodalom nem referencializálható tudása fikcióvá minősült.

Ez a változás nemcsak a tudás jellegét, hanem a gondolkodás módját is érintette; azok az (egymástól is alapvetően különböző) gondolkodási stratégiák, amelyek ellentétesek a teoretikus tudás alapjául szolgáló fogalmi gondolkodással – a metaforikus, illetve narratív gondolkodás –, kétséges helyzetbe kerültek – annak ellenére, hogy a fogalom és a metafora lényegi rokonságáról Arisztotelésztől Nietzsche át Ricoeurig számosan értekeztek, s hogy a narratív gondolkodásnak az emberi élet – mindenekelőtt az emlékezés és az identitás – szempontjából nélkülözhetetlen szerepe ma már nyilvánvaló. Szempontunkból különösen az utóbbi mutatkozik fontosnak: az elbeszélő irodalom a narratív gondolkodás eljárásaival hozza létre a maga fronétikus tudását – ha tehát fogalmi és narratív gondolkodás „verifikációs eljárásai összemérhetetlenek” (J. Bruner), a fikciós elbeszélés a fogalmi gondolkodáson alapuló teoretikus tudással szemben nemcsak az általa hordozott tudás fajtája, hanem gondolkodási stratégiája miatt is rosszul jár.

Irodalom és tudás viszonyának tisztázatlansága állhat a háttérben annak, hogy a modern társadalmat funkciók szerint elkülönülő alrendszerek rendszerének tekintő elmélet mai napig nem tudott olyan világos funkciót rendelni az irodalomhoz, mint a többi alrendszerhez. A szórakoztató funkció, amely leginkább számításba jött, nem magyarázza meg az irodalom (még mindig) jelentős helyét és specifikumát a többi alrendszer között, annak a fronétikus típusú, metaforikus/narratív alapú tudásnak a számára viszont, amely az irodalmi alrendszer specifikuma lehetne, nincs hely a modern társadalom intézményileg megragadható funkciói között.

2. Tudás és elbeszélés Mikszáth novelláiban

Nincs tehát könnyű helyzetben sem az író, sem az irodalomtörténész, ha az irodalmat bármi módon kapcsolatba hozza a tudással. Nem lehet ugyanakkor eléggé hangsúlyozni, hogy Mikszáth Kálmán a pozitivista tudásfogalom voluntarizmusával szemben álló, a tudásnak a társadalmi életben betöltött szerepét firtató írók közé tartozik. Hajdu Péter tehát Mikszáth írásművészetének központi kérdésére irányította a figyelmet, amikor Mikszáthról értekezve tudás és elbeszélés kapcsolatát tette vizsgálódása tárgyává.

Ugyanakkor nincs következmények nélkül, hogy Mikszáth kisprózáját vizsgálva Hajdu Péter a karteziánus fogalmi hagyományból indul ki – episztemológiáról, szubjektumról és objektumról, látszat és valóság ellentétéről szól. Ez a fogalmiság az arisztotelészi theória örököse, ennek megfelelően a „hogyan ismerjük meg az igazságot” kérdéssel foglalkozik, míg a fronétikus tudásban érdekelt narratív gondolkodás azt firtatja, „hogyan ruházzuk fel a tapasztalatokat jelentéssel” (R. Rorty). Bizonyos, hogy a két kérdésfelvetést nem lehet mereven elválasztani egymástól, s amikor érintkezésbe kerülnek egymással, jogosult az „igazság”-ra irányuló kérdés feltevése is (az tudniillik, hogy miből is erednek az értelmezésre váró tapasztalatok), az elbeszélő művészet *alapkérdése* azonban csakis a tapasztalatok jelentésére irányuló kérdés lehet.

Hajdu Péter e fogalmi diszkrepancia ellenére is pontosan eltalálja a Mikszáth-szövegek tudásproblematikájának lényegét, amikor – *A szép Bulykainé* című novellát elemezve – a tudást a közös tapasztalatok elrendezésére szolgáló nyelvi és értékelési rendszernek tekinti, amelynek érvényességi köre egy-egy közösségre korlátozódik. Eszerint a novella beszélője, aki új környezetbe kerül, saját nyelvi-értékelő mintázatát kénytelen kérdésessé tenni. Minél inkább azonosul új környezetével, annál határozottabban szembesül azzal, hogy eladdig sajátjának, magától értetődőnek és ezért általános érvényűnek vélt ítéletalkotó gyakorlata *a helyiek számára saját és magától értetődő* mintázat tükrében idegennek mutatkozik. A tapasztalatokat értelmező mintázatok viszonylagossága tehát az *identitás* vonatkozásában válik nyilvánvalóvá; az identitást eszerint az határozza meg, hogy a tapasztalatoknak melyik nyelvi-értékelő mintázatát tekintjük érvényesnek. *A szép Bulykainé* által leírt „metanoia” tehát egyszerre jelenti a tapasztalatok értelmezésére vonatkozó mintázat lecserélését és a személyiség megváltozását, saját és idegen helycseréjét – amit csak nyomatékosít, hogy a történet elbeszélője a novella végén – immár bennszülöttként – egy olyan idegent szembesít a „Bulykainé-paradigmával”, amilyen ő maga volt megérkezésekor. (Jegyezzük meg: Mikszáth alighanem tudatosan választotta a szépséget az értékelés viszonylagosságának szemléltetésére – elég talán azokra a kritikusi nézetekre gondolni a 19. század elején, amelyek szerint a szépség megítélésének nincsenek objektív kritériumai).

Az identitásnak, illetve a szépség megítélésének a viszonylagossága szempontjából *A szép Bulykainé* sajátos pandanjának bizonyul Hajdu elemzésében *A paraszt kontesz* c. elbeszélés. A történet címszereplőjét udvarlója mindaddig ellenszenvesnek találja, amíg az a töle idegen, magasabb társadalmi közegben próbál meg érvényesülni. Saját – paraszti – társadalmi-kulturális közegében mozogva azonban „szép”-pé válik („Nőként akkor vonzó, amikor valódi énjével összhangban tud cselekedni”, 45.). Szépségének záloga tehát, hogy otthonosan mozogjon saját kulturális mintázatában (az persze további kérdéseket vet fel a szépség általánosíthatóságával kapcsolatban, hogy a magasabb társadalmi státusú udvarló hogyan fedezi fel a szépség attribútumait Aurélia természetes paraszti viselkedésében).

A szép Bulykinéhez hasonló viszonylagosságot állapít meg Hajdu *A Lupcsek Jani házassága* című novellával kapcsolatban is, amelyben a szerelméért a váratlan gazdagságról lemondó iparoslegény történetének kétféle verzióját kapjuk; a történet jóhiszemű változatával szemben, amelyet az elbeszélő képvisel, „a faluban azt rebesgették”, hogy Lupcsek Jani azért esett el a gazdagságtól, mert „valami rossz fát tett a tűzre”. Hajdu teljes joggal állapítja meg, hogy „[a] két álláspont két különböző világ”, s kardinális jelentősége van annak a következte-

tésnek, amelyet ebből levon: „[h]ogy milyen világban élünk, az azon múlik, hogy milyen történeteket vagyunk hajlandók elhinni” (34.).

A Hajdu által használt karteziánus gyökerű tudásfogalom ugyanakkor korlátozza a fenti felismerésekből adódó konzekvenciák levonásának lehetőségét. Az objektív–szubjektív oppozíción alapuló tudásfogalom ugyanis általános és a megismerőtől független érvényességre tart igényt, s a tudás relativitásáról csak mint deficitről, az objektív igazság hiányáról, esetleg a paradigmák alkalmazhatatlanságáról (28.), ellenőrizhetetlenségéről (35.) tud számot adni (még ha ez a nagy elbeszélésekkel szembeni posztmodern kétely pozíciójából kedvező megítélésben részesül is).

Létezik ugyanakkor a tudásnak olyan értelmezése, amely azt nem az igazsághoz való viszonya, hanem (antropológiai-társadalmi) funkciója felől határozza meg. E tudásfogalom több diszciplínában is feltűnik, legárnyaltabb leírását azonban a társadalmi tudás megoszlását vizsgáló, fenomenológiai kiindulású tudásszociológia adta. E leírás szerint a (társadalmi) tudás azoknak az értelmező sémáknak a hálózata, amelyek által egy közösség a számára releváns tapasztalatokat értelmes egésszé rendezi. Ezt a tudásfogalmat a kulturális antropológia módszertani iránymutatása teheti igazán hatékonyá az irodalmi elemzés számára; eszerint a társadalmi tudás megközelítésének adekvát módja nem a külső, teoretikus szempontból releváns objektív valóságnak való meg (nem) felelés szempontján alapul (étikus módszer), hanem a bennszülöttek nézőpontján (émikus módszer). Bulykainé esetében valójában nincs is lehetőség a dilemmára: szépsége megítélésének egyszerűen nincs objektív alapja – a vonatkozó tapasztalatok értelmezésének csak egy adott közösségi mintázaton belül („émikusan”) van érvényességük. Lupcsek Jani történetének értelmezésében sem az a kulcskérdés, hogy „mi történ valójában”, hanem az, hogy a történetek hogyan tehetők az értelmező (közösség) számára értelmessé és tanulságok forrásává. Ha felfogásuk változik, ez nem a „valóság”, hanem saját, más irányú tapasztalataik hatására történik – s ami a látszatok (sok Mikszáth-történetben bekövetkező) lelepleződésének mutatkozik, az sem más, mint az érvényes értelmező mintázat korrekciója a rendszerbe nem illeszkedő új tapasztalatok hatására, esetleg az átlépés egyik értelmező mintázat hatásköréből a másikéba. Meglehet, az elbeszélőnek eredendő kételyei vannak az elbeszélte történet valóságos alapjának megismerhetőségét illetően, a történetek érdekeltsege azonban nem ez a kétely maga. Az „ismeretelméleti” kétely, az „adatok” többféle narratívában való feldolgozásának lehetősége csupán teret nyit azelőtt, hogy a szereplők, saját narratív vagy metaforizáló teljesítményük eredményeként, jelenést, értelmet tulajdoníthassanak a történeteknek, és ezt saját maguk számára hasznosítsák. Ha tehát e novellák révén olyan világba kerülünk, „ahol minden valóság konstruált természetűnek bizonyul”, ez sem azzal az ismeretelméleti tanulsággal jár, hogy „a paradigmák, amelyek alapján az eseményeket meg lehetne érteni, ellenőrizhetetlenek” (35.) – az ellenőrizhetőség szempontja ugyanis azon az elváráson alapul, hogy van olyan hely, ahonnan a világ objektíve levizsgáztatható –, hanem azzal, hogy minden világ, beleértve a tudomány „objektív” világát is, „konstruált természetűnek bizonyul”, s mindenfajta tudás, mindenfajta történet – beleértve az egyértelműeknek látszókat is – *kizárólag* (nyelvi) értelmezés által van adva számunkra, amelyet ab ovo áthatnak az értelmező tudat fogalmai, relevanciái, érdekeltsegei.

Megjegyzem, a tudásnak ez a felfogása messze nem idegen Mikszáth korától. Európai olvasónak könnyű a Mikszáth-kortárs Nietzsche, a *Túl jön és rosszon* (1886) írójára asszociálni, aki szerint „semmilyen élet nem állna fenn egyáltalán, ha nem perspektivikus értékelések és látszatok talaján állna” (34. aforizma). Mikszáth antipozitivistai tudásfelfogása azonban a szintén egykorú amerikai pragmatizmussal mutatja a legnyilvánvalóbb párhuzamosságokat (amelyből Rorty fent idézett tézise is ered) – azzal a pragmatizmussal, amely szerint „[e]gy fogalom, azaz egy szó vagy más kifejezés racionális tartalma kizárólag a fogalomnak stb. az életvitelre kifejtett feltételezhető következményeiben rejlik” (Ch. S. Peirce).

E tudásfogalom keretében zavartalanul elhelyezhetők azok a – karteziánus tudásfogalom felől nézve – meghökkentő jelenségek is, amelyeket Hajdu Péter Mikszáth gyermektörténetei kapcsán figyel meg; amikor a gyermek mellett felléptetett jóindulatú felnőtt-elbeszélő „segíti a gyermekek tanulását, fejlődését, az nem feltétlenül jelenti, hogy korrigálja a tévedéseket: előfordul, hogy manipulatív céllal megerősíti őket” (47.). A tudás alternatív fogalma felől szemlélve a helyzet gyakorlatilag fordított – a gyermek tévedéseinek korrekciója sem az objektív igazság érvényesülését szolgálja, hanem azt, hogy a gyermek egy (a felnőttek által konstruált) értelmes világba nőjön bele; a korrekciók sem az igazság, hanem a (viselkedés normáit is meghatározó) értelem (Sinn) közvetítését szolgálják. A gyermek is ezt igényli, s a felnőtt akkor ér el eredményt, ha a gyermek értelem iránti igényét magasabb szinten tudja kielégíteni. A gyermeki gondolkodás épp azért járhat komoly tanulsággal a felnőtt számára, mert ezt az igényt – a maga naivitásában – karikírozva jeleníti meg.

Az értekezésben messzire lapozva megtaláljuk azt a fejtegetést, amelyik pontosan megfelel ennek az alternatív tudásfogalomnak. Az országgyűlési karcolatokról szóló fejezetben, egy parlamenti esemény kapcsán – amelynek két, egymással ellentétes (ám, mint utólag kiderült, egyaránt téves) értelmezése volt forgalomban – Hajdu Péter megállapítja, hogy „a két különálló, de nagyon hasonló esetet időben egymásra toló és köztük fiktív ok-okozati kapcsolatot teremtő narratívák mintha valamely fontos igazságot mondtak volna el. Fikciós természetű igazságot, mégpedig olyat, amelynek erejét nem csökkentette, hanem inkább növelte, hogy a történet két változatban létezett, amelyek részletekben kizárták egymást, de nagyjából ugyanúgy működtek. A hű konstatálás legfőbb akadálya ezek szerint az értelmezés antropológiai kényszere, amely rendet akar látni az elszigetelt események (vagy észleletek) között, és törik-szakad meg is teremti a rendet.” (117.) Az első fejezet kitűnő megfigyelései alighanem hatékonyabban érvényesültek volna a tudás efféle meghatározásának következetes érvényesítésével.

Az első fejezetnek az exemplum és a novella viszonyát tárgyaló alfejezete további, a megismerés-fogalom történetiségével kapcsolatos tanulságokkal szolgál. Hajdu megfigyelése szerint Mikszáth gyakran építi fel úgy novelláit, hogy „[e]lőrebocsát egy tételt, hogy aztán a történet ennek illusztrálása, bizonyítása legyen.”, „[b]izonyos mértékű egyénítés, a körülmények, mozzanatok, részletek bizonyos mértékű halmozása, kellő bonyolultság azonban történetté teheti az exemplumot, amikor is a szereplők akarata ellenszegül az elvont sémának” (25–26.). Meggyőzően bizonyítja ezt az állítást két rokon szituációra épülő novella, *A Lupcsek Jani házassága* és *A rokon* összehasonlító elemzése.

Az elemzésben azonban megítélésem szerint éppen a mélyebb antropológiai-ismeretelméleti vonatkozások maradnak rejtve. Az exemplum és a novella viszonya szempontjából aligha elhanyagolható, hogy az előbbi – mondhatnánk, a „historia est magistra vitae” jegyében – az ember állandóságát feltételezi, az utóbbi pedig, *modern* műfajként, ember és történelem változandóságából indul ki, s a szereplőknek és életsorsuk alakulásának másokéval össze nem mérhető egyediségét tematizálja. Ha és amikor a novella ősi mintákat használ, a „varius et idem” elvéből az előbbi kapja a hangsúlyt, az „idem”-re csak azért szorul, mert az egyedi végül is kimondhatatlan. Bármennyire idézhető is Mikszáthtól olyan metaszcöveg, amely írónknak „[a] változhatatlan emberi lényegbe vetett ahistorikus hit”-éről tanúskodik (205., NB. az értekező sem azért idézi ezt, hogy Mikszáth fejére olvassa), a novella műfaja révén – tudva vagy nem tudva – olyan előfeltevéseket tett magáévá, amelyeknek óhatatlanul deformálniuk kell az exemplum premodern műfaját, annak episztemológiai pozíciójával együtt.. Megjegyzem, a novella kutatásának egyik legizgalmasabb terrénuma – lehetne –, hogyan olvaszt magába e modern műfaj premodern, nagyrészt orális narratív formákat az anekdotától, a példázattól a balladán át a legendáig (lásd André Jolles egyszerű formáit), s ez milyen antropológiai-ismeretelméleti következményekkel jár. Ez az alfejezet azt mutatja, hogy hasznos lett volna, ha Hajdu Péter konkretizálja nagy jelentőségű felismerését, amely szerint „[a]z irodal-

mi műfaj önmagában hordozza saját episztemológiai megalapozását” (197.). Az exemplum és a novella episztemológiai feszültsége sürgeti leginkább annak megválaszolását, hogyan is alapozza meg önmagát episztemológiailag a novella műfaja.

3. Az országgyűlési karcolatok episztemológiája

Egy olyan értekezésben, amely a tudás, a megismerés szempontjából vizsgálja a 19. század végének magyar irodalmát, kézenfekvőnek mutatkozik a hagyományosan dezillúziúként számon tartott jelenségegyüttes bevonása az elemzésbe; eleve új eredményekkel kecsegtet a korábban gyakran érvényesített politika- és eszmetörténeti szempont ilyen irányú kiegészítése-meghaladása.

Hajdu Pétert az ismeretkritikai megközelítés eleve megóvjá attól, hogy a Tisza-korszak parlamentjének működését övező illúziókkal a valóság episztemológiailag naiv fogalmát állítsa szembe. Mikszáth országgyűlési karcolatai az ő olvasatában egy olyan „független értelmiségi” álláspontját érvényesítik, aki a politikára mint hétköznapi tevékenységre tekint, ezt „mint normális működést elfogadja, és ezáltal az inadekvát elvárásokat, illúziókat teszi kritika tárgyává” (77.); ennek megfelelően „a mikszáthi parlamenti karcolat egyik legfontosabb teljesítménye a politika dignitásáról szóló hatalmi diskurzus aláaknázása” (107–108.). Az illúziót aláaknázó álláspontnak a valóság ismeretével való azonosítását leghathatósabban az az alfejezet hiúsítja meg, amely a parlamenti karcolatok narratív stratégiáit elemzi. Bármennyire korlátozza is a karcolatok elbeszélőjét a novellaképhez képest a referencialitás – a szövegek közvetlen kontextusát azok a tudósítások jelentik, amelyek az őket közlő lapszámban olvashatók –, az elbeszélő „[s]zelekciós hatalma viszont korlátlan” (92.), vagyis (hogy Iserrel szóljunk) szuverén módon alkalmazza a fikcióképzés aktusait. Ez még akkor is perdöntő a szövegek ismeretelméleti státusát illetően, ha a karcolatok narrátora – ellentétben a novellakéval – „mindig konzisztens” hangon szólal meg, s „lemond a fokalizáció privilégiumáról” (96–97.). A karcolatírónak tehát nem az a célja, hogy a „valóság”-gal szembesítse az illúziók kergetésére hajlamos olvasót, hanem az, hogy a politika lefokozását szolgáló elbeszéléstechnikai eljárásokkal befolyást gyakoroljon ítéletalkotó képességére.

A tudás, a megismerés fogalma körüli kérdések ugyanakkor ezzel a fejezettel kapcsolatban is fölvetődnek. Egyrésztől Hajdu Péter itt távolodik el leginkább a karteziánus alapú tudásfogalomtól – Mikszáthnak a politika megismerhetőségét illető szkepticizmusával kapcsolatban „a nyelv előtti tudás” lehetetlenségének tételére is hivatkozik (113.), s mint már fentebb jeleztem, ebben a fejezetben megy a legmesszebbre a tudás antropológiai-társadalmi funkciójának érvényesítése terén is. A funkció azonban még ebben a megfogalmazásban is akadálynak mutatkozik a karteziánus értelemben vett igazság érvényesülésével szemben („A *hű konstataálás legfőbb akadálya* [...] az értelmezés antropológiai kényszere, amely rendet akar látni az elszigetelt események (vagy észleletek) között, és törik-szakad meg is teremti a rendet”, 117. – kiemelés tőlem). Az alfejezet alcímét adó idézet („Igazat talán nem is lehet írni”) így az „igazat írás”-t akadályozó körülmények bírálataivá szelídül. Ennek pedig következménye van a „független értelmiségi” pozíciójának megítélése szempontjából is. Mert bármennyire járt is a karcolatok narratív stratégiáinak elemzése azzal a tanulsággal, hogy az elbeszélő olvasóinak fronétikus tudását kívánta gazdagítani, végső soron a „hű konstataálás” akadályait *a lehető legeredményesebben* megküzdő, az objektív valóságot legjobban megközelítő ágensként jelenik meg. Az *adekvát* igazság, a valóságnak való megfelelés elvének hallgatólagos feltételezése mutatkozik meg abban, hogy föl sem vetődik, vajon a politika hétköznapisága mint „normális működés” nem maga is a szelektáló-kombináló elbeszélő konstrukciója-e; az értekezés logikája szerint a karcolatok sugallatainak ez a meggingathatatlan valóságalapjuk.

4. Retorika és megismerés Mikszáth „regénytörténeté”-ben

A Mikszáth regénytörténetéről írt fejezet episztemológiai szempontja az irodalomtörténet-írás mint történeti diszciplína megítélésével kapcsolatos. Hayden White fellépése óta közhely-számba megy, hogy a tudás, amelyet a történetírás nyújt, elválaszthatatlan ennek narrációs, poétikai és retorikai eljárásaitól, s így tudás és értékelés összefonódik benne. Az értékelő mozzanat az irodalomtörténet-írás mint történeti diszciplína esetében nemcsak ideológiai szempontok érvényesülését jelenti, de – s a 19–20. század fordulóján ez fokozottan jellemző – az ideológiai szempontok mellett, azokkal részben összefonódva – kanonizációs szempontokét is. Mikszáth „regénytörténeté”-nek megítélése szempontjából pedig végképp megkerülhetetlen, hogy íróportréi egy reprezentatív, nyíltan kanonizációs célokat szolgáló sorozat egyes közteteihez készültek. Ennek megfelelően az elemzés Mikszáth előszóinak retorikai megformáltságát állítja a középpontba.

A tudás, a megismerés szempontja itt látványosan alárendelődik az objektivitásra törő fogalmisággal ellentétes megismerési módoknak; föl sem vetődik, hogy a narráció és a metafora – amelyekkel Mikszáth mint a retorikában honos megismerési módokkal gyakorta él – milyen viszonyban áll a fogalmi megismeréssel. Mindössze annyi derül ki, hogy míg a tudományos diskurzus nyelve – ha már nem kerülheti el metaforák használatát – „megöli” őket, „hogy a halott metaforák szószerintiségével érjen el egyértelműséget”, „az irodalomról beszélve különösen nagy a metaforák csábítása” (151.).

A fejezetben a tudás antropológiai-társadalmi funkciója sem kerül szóba. Regénytörténet és kanonizáció fent említett viszonylatában a hivatalos kánon és az ellenkánon irodalomtörténet-konstruáló stratégiáinak összevetése kínált volna ilyen lehetőséget – minthogy Mikszáth retorikáját alapvetően meghatározta, hogy a (Gyulai nevéhez köthető) hivatalos kánonnal szemben, az irodalom szórakoztató funkcióját hangsúlyozó ellenkánon közegében pozícionálta magát. Ezen a réven fölvethető lett volna a kérdés, hogyan viszonyult Mikszáth az irodalom mint társadalmi alrendszer differentia specificájához – magyarul, milyen viszonyt látott az irodalom szórakoztató, illetve (fronétikus) tudást gyarapító funkciója között.

A fejezet egészét tekintve megállapítható, hogy Hajdú Péter gondosan kiemeli a retorikai eljárások – ideértve a narráció és metafora mint megismerési lehetőségek – szerepét Mikszáth életrajzi esszéiben, de mind az esszék értékelési szempontjai közt, mind azok elemzéseiben olyan kérdéseket tárgyal (a női írók megítélése, az irodalmi intézményrendszer kiépülése, Kemény Zsigmond bírálata, az irodalom nemzeti jellegének problematikája), amelyek – legyenek bármennyire tanulságosak önmagukban – sem egymással, sem az értekezés központi témájával nem függnek össze szorosan. Mikszáth regénytörténetének ismeretelméletéről nem alakul ki határozott kép.

5. Történelem – tudás – elbeszélés

A történelmi tárgyú novellák méltán szerepelnek az értekezés zárófejezetében, hiszen ez az első két fejezet kérdéseit együttesen veti fel. Hajdu kiindulásául Mikszáth Marczali Henrikkel folytatott vitájának az a – mai olvasót Hayden White történetírás-kritikájára emlékeztető – tétele szolgál, hogy a múlt történetírói és a regényírói elbeszélése között nincs érdemi különbség; a tények szerves összefüggésbe hozatalához nélkülözhetetlen az elbeszélő fantáziája (169–170.).

Az értekező kiindulásával már csak azért is teljes mértékben egyetértek, mert egy 2005-ben megjelent dolgozatomat azzal kezdtem, hogy Mikszáthnak a Marczali Henrikkel folytatott vitája a mai olvasó számára Hayden White történelmi relativizmusát idézheti fel. (Az értekezés Baranyai Zsolt írását jelöli meg a párhuzam forrásaként – a Marczalival vitatkozó Mikszáth-írás történelmi relativizmusára mindazonáltal már Barta János rámutatott 1961-ben, vagyis jóval White fellépése előtt.)

Hajdunak abban is igaza van, hogy Mikszáth szempontjából nem is annyira történetírás és történeti elbeszélés rokonsága, mint inkább a múlt többféle elbeszélésének lehetősége a fontos; ez egyrészt egyfajta alternatív történelem megalkotását jelenti, másrészt egy-egy esemény ellentétes megítéléseinek szembesítését. Ami az előbbi illeti, Mikszáth ebben is korát megelőző álláspontot képvisel: a köznapis ember érdekeltségei, személyes életrajza felől megírt történelem a mikrotörténet-írás módszerét előlegezi (173.). Az ellentétes megítéléseket szembesítendő Mikszáth olyan peres eljárásokat részesít előnyben, amelyekben két, a konfliktusos történelmi helyzetben ellenérdekelte fél igazsága szólhat meg (174.).

A mikrotörténeti nézőpontú elbeszélések óhatatlanul a kanonikus történeti narratíva lebontásához vezetnek – az elemzett novellákban ez leginkább a kuruc–labanc ellentét kapcsán mutatkozik meg; a szereplők érdekei, viselkedése és megítélése szempontjából teljesen esetleges, hogy éppen melyikük melyik oldalon áll.

Hajdu e fejezetben olvasható elemzéseivel kapcsolatban ismét a történeti tudás közösségi beágyazottságának szempontja hiányolható: az elemzések, kiiktatva a szövegekben szereplő értelmező-émlékező közösségek szerepét, vagy egyes szereplők tudatához, vagy az író egyéni fantáziájához rendelik a múlt konstruálását. Vegyük példának a *Szontagh Pálné* c. novella elemzését. Hajdu meggyőzően bizonyítja, hogy az elbeszélő félrevezeti olvasóját, amikor történeti forrásra hivatkozik, hiszen a megjelölt forrásból épp csak a novellában olvasható történet legfontosabb elemei hiányoznak. Hajdu ezen az alapon közvetlen átmenetet lát a forrásoktól a fantázia működéséhez; midőn a novella elbeszélője azt állítja, hogy „Képzeltetni, mekkora gyorsasággal szivárgott szét Rozsnyón az eset”, Hajdu szerint „[a] »képzeltetni« szó jelzi, hogy azonnal el kell szakadnunk a forrástól, és a képzeletre hagyatkozva kell megalkotni azt a világot, amelyben az elbeszélés játszódik” (193.). Nos, a »képzeltetni« szó nem ezt jelzi: az elbeszélő szerint az *eset jelentőségét* könnyű elképzelni, mégpedig azért, mert a rozsnyóiak emlékezete kétszázötven éven át fenntartotta, s a történetírás *ezért* érdemesítette a lejegyzésre. Tehát nem közvetlenül a történet az írói fantázia terméke, hanem a rozsnyóiak értelmező és emlékező közössége; a történetnek a rozsnyóiak értelmezői mintázata számára releváns szempontok mentén kell értelmes egésszé kerekednie – hihetőnek kell lennie, hogy a történet – a közösség számára relevánsnak mutatkozván – hosszú időn át fennmaradt. Ezért léptet fel a szerző olyan elbeszélőt, aki „a kétszázötven évvel korábbi rozsnyóiak hangján, az ő nézőpontjukból és az ő jelen idejükből folytatja az előadást” (194.). Mint más esetekben, ezúttal sem „fikció” és „valóság” ellentéte a sarkalatos pont, de még csak nem is önmagában a „jó történet”, hanem egy olyan közösségi értelmező mintázat és emlékezet működésének modellezése, amely „jó történetet” alkot magának a rendelkezésre álló adatokból. Ha a novella nézőpontját tesszük magunkévá, a történetírás hanyatló emlékezetnek minősül, hiszen épp a közösség számára legfontosabb mozzanatokat nem őrizte meg.

6. A „kispróza” mint önálló elemzési keret

Hajdu Péter Mikszáth kisprózájának pozitív újraértékelését kívánja kezdeményezni. E törekvés indokolt, ugyanakkor nem igazolható elég meggyőzően a kisprózai írások episztemológiájának elkülönített vizsgálatával. Azok a jelenségek, amelyeket Hajdu Péter néhány, indoklás nélkül kiválasztott szöveg alapján „a novellák episztemológiája”-ként vizsgál, nem mutatnak a „kispróza” kategóriájából fakadó érdemi különbséget a regények „episztemológiájá”-hoz képest. Hosszan lehetne sorolni a párhuzamokat a bemutatott jelenségekhez a *Szent Péter esernyőjéből*, a *Beszterce ostromából*, a *Nosztty-fiú...-ból*, a *különös házasságból*, a *sipsiricából* stb. Ami pedig a novellák kiválasztását illeti: külön érdeme az értekezésnek, hogy kizárólag a kánonból kiszorult írásokra összpontosít, ez azonban két kérdést is fölvet. Egyrészt szinte kiáltó a hiányuk azoknak a novelláknak, amelyek már jellegükben fogva is a tudás, a megismerés kérdéskörébe tartoznak (pl. a bűnügyi és a fantasztikus történetet deformáló novellák),

másrészt az értekezés nem győz meg arról, hogy az általa kiemelt novellák esztétikai értéküket tekintve mind érdemesek a kánonba való beemelésre (nem akarnék persze a Bulykainé szépségének megítéléséhez hasonló bonyodalmakba keveredni). Hasonló kérdés vetődik fel a történeti novellákkal kapcsolatban is; nem látok érdemi különbséget az elemzett novellák, illetve *A beszélő köntös* vagy *A fekete város* történelemhez való viszonyát tekintve.

Végül ahhoz is férhet kétség, hogy a fejezetekben többé-kevésbé folytonos vezérfonalként szolgáló ismeretelméleti problematika mennyire indokolja a „kispróza” egységesítő fogalmának használatát; a két közbülső fejezetben tárgyal írások – terjedelmük, prózai formájuk és néhány, a tudással kapcsolatos közös mozzanatuk ellenére – alapvetően, narrációjuk jellegét tekintve is különböznek a novelláktól.

Hajdu jogos kritikát fogalmaz meg a hagyományos Mikszáth-kanonizációval kapcsolatban (még ha túlzás is azt állítani, hogy az 1990-es években kezdődő Mikszáth-reneszánsz „egy változatlanul maradt regénykánon újraolvasása” volna, 6–7.). Meglehetősen, e kritika egyoldalúsága mutatkozik meg a kispróza kategoriális elkülönítésében. Bizonyos, hogy a Mikszáth-életmű nem tekinthető a novellától a regény felé vezető útnak, azonban az sem igazolható, hogy a kispróza egységes poétikai, episztemológiai, történetiszemléleti stb. arculatot mutatna a regényekhez képest. Valószínű, hogy a különböző elbeszélésformák között nagyobb az átjárás, másrészt a műfaji kategóriák nem elégségesek a differenciált megközelítéshez – annyi azonban bizonyos, hogy egy olyan majdani elemzés számára, amely átfogó képet kíván nyújtani Mikszáth poétikájáról, Hajdu Péter könyve fontos szempontokat szolgáltat.

Hajdu Péter értekezése a Mikszáth életmű széleskörű – a Mikszáth-kritikai kiadás munkálatai során szerzett, filológiai-textológiai részletekig terjedő tapasztalatok által is elmélyített – ismereteken és jelentős elméleti tájékozottságon alapszik. Az értekezés maga hiteles adatokat tartalmazó és jelentős új eredményeket felmutató, problematikáját monografikus igénnyel feldolgozó mű; kritikai megjegyzéseim egyrészt, elsősorban, a központi szerepet játszó tudásfogalom meghatározását illeték, amely nincs teljes összhangban az értekezés által tárgyalt jelenségegyüttessel, másrészt azt, hogy bizonyos mozzanatok – főként a harmadik fejezet kérdéskörei – nem tartoznak szorosan a tárgyalt problematikához.

Mindezek alapján javaslom a mű vitára bocsátását, illetve a mű elfogadását.

S. Varga Pál

Debrecen, 2013. január 2.